

JANUSZ DYLSAC

PIERWSZE KRAKOWSKIE DRUKOWANE DZIEŁA TEOLOGICZNE OBCYCH I RODZIMYCH POLEMISTÓW ANTYPROTESTANCKICH

Do połowy XVI wieku całość drukowanej w Polsce literatury kontrreformacyjnej powstała w Krakowie. Pisma polemiczne katolików przeciw protestantom ukazały się w niemal każdej oficynie typograficznej tego miasta. Część książek antyprotestanckich przedrukowanych z wydań zagranicznych została napisana przez obcych autorów.

Niewątpliwie pod wpływem zagrożenia protestanckiego Florian Ungler sięgnął w 1527 r. do dzieła dominikanina św. Wincentego Ferreriusza († 1419), przedstawiającego ruinę Kościoła w czasie Wielkiej Schizmy Zachodniej. Dzieło *Prophetiae Danielis tres horribiles de casu videlicet et ruina vitae spiritualis, de lapsu ecclesiasticae dignitatis et de ruina catholicae fidei ac adventu antichristi et mundi consummatione [...] explanatae*¹ jest doskonałym przykładem oddającym atmosferę przygnębienia, jaka – na wzór Wielkiej Schizmy Zachodniej – zapanowała także w Polsce po rozbiciu Kościoła w początkowym okresie reformacji. Książka ukazała się w kilku wariantach, które różnią się czcionkami zastosowanymi w tytule² Warianty te mo-

KS. DR JANUSZ DYLSAC – adiunkt Katedry Dziejów Teologii Instytutu Historii Kościoła KUL; adres do korespondencji: Al. Warszawska 31, 20-803 Lublin; e-mail: dylsac@batory.plo.lublin.pl.

¹ Książka zachowała się w Muzeum Narodowym w Krakowie w Zbiorach Czapskich (BCzap) i drugi egzemplarz w Zbiorach Czartoryskich (BCzart), Bibliotece Jagiellońskiej (BJ), dwa egzemplarze w Bibliotece Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk (BK), Bibliotece Polskiej Akademii Nauk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (BOs) oraz Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego (BUW).

² Zob. K. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska*. T. 1-34. Kraków 1870-1951 (przedruk – Kraków 1977) – t. 15 s. 33; T. W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec. Varsoviae 1889-1894* poz. 1040; *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu*

żemy rozpoznać dzięki egzemplarzom zachowanym w bibliotekach polskich³

Ferreriusz przedstawił w swoim dziele ponury obraz końca świata w związku z upadkiem godności Kościoła. Pojawił się bowiem antychryst, który prowadzi ludzkość do nieuchronnej zguby. Za podstawę treści posłużyły autorowi prorocтва Daniela. Z treścią książki wiąże się zastosowany przez typografa drzeworyt, przedstawiający trzęsienie ziemi i walące się w gruzy miasto.

Po znanej dyspucie lipskiej między Janem Eckiem ze strony katolickiej a Andreasem Karlstadtem i Marcinem Lutrem ze strony protestanckiej, która odbyła się w dniach 27 czerwca – 15 lipca 1519 r. pod protektoratem księcia saskiego Jerzego Brodatego, postanowiono w Rzymie wznowić proces przeciwko Lutrowi. W końcu 1529 r. przekonano się także, że nowo obrany cesarz Karol V poprze katolicyzm. Kardynała Tomasza de Vio Cajetana († 1533) mianowano kierownikiem komisji procesowej. Do komisji włączono także wspomnianego Jana Ecka († 1543), profesora teologii w Ingolstadt. Prace tej komisji stały się podstawą wydania 15 czerwca 1520 r. przez papieża Leona X bulli *Exurge Domine*, potępiającej 41 zdań wyjętych z pism Reformatora⁴ Bullę tę wydrukowano w Polsce dwukrotnie – po raz pierwszy 13 grudnia 1520 r. w oficynie wydawniczej Hieronima Wietora staraniem biskupa Jana Konarskiego *Bulla contra errores Martini Lutheri et sequacium*⁵; po raz drugi w 1526 r. w nieustalonej oficynie typograficznej. Niestety wydanie to znamy tylko z informacji Jana Daniela Janockiego, który pisze, że o edycję bulli postarał się polski teolog Marcin Dobrogost i zadedykował ją biskupowi krakowskiemu Piotrowi Tomickiemu⁶ Nieustalony typograf do bulli dołączył edykt polskiego króla Zygmunta Starego przeciwko luteranom⁷

drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 5: Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1964 poz. 53.

³ Por. Wariant A w BCzart, sygn. 1070 I; Wariant B¹ w BOs, sygn. XVI. 0 446; Wariant B² w BJ, sygn. Cim. 0.9; Wariant B³ w BK, sygn. Cim. 0.536.

⁴ Por. H. Denzinger, A. Schönmetzer. *Enchiridion symbolorum et declarationum de rebus fidei et morum.* Barcinone–Friburgi Brisgoviae–Romae 1977³⁶ s. 357-362.

⁵ Zob. Estreicher. *Bibliografia polska* t. 21 s. 177. Egzemplarze zachowały się w Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk (BG), BJ i BOs.

⁶ J. D. Janocki. *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecentumque memoriae miscellae.* Vol. I. Varsoviae 1776 s. 59; por. O. Bartel. *Marcin Luter w Polsce. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”* 7:1962 s. 35.

⁷ *Sanctissimi in Christo Patris et Domini nostri Leonis Divina Providentia Papae X Bulla Apostolica contra errores Martini Lutheri et sequacium Serenissimi Piissimique Principis et Domini Sigismundi I Regis Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae Edictum contra eosdem;* zob. Estreicher. *Bibliografia polska* t. 21 s. 177; F. Schuber. *Polens Kampf gegen Luther.* Posen 1940 s. 10.

Po wystąpieniu Marcina Lutra w 1517 r. zebrali się także profesorowie uniwersytetów w Louvain i Kolonii, aby ocenić doktrynalne założenia niemieckiego Reformatora. Ostatecznie każdy z wymienionych uniwersytetów wydał osobne oświadczenie, potępiające pierwsze dzieła Lutra: w Kolonii w październiku 1519 r., a w listopadzie tego roku w Louvain⁸. Oba dokumenty potępiające doktrynę luterańską wydrukowano także w Polsce, chociaż po przeszło dwudziestu latach od ich pierwodruku. O edycję u Hieronima Wietora 4 września 1544 r. *Confessio fidei ab Academia Coloniensi aedita et optimorum quorumque iudicio plurimum approbata* postarał się prowincjał polskich dominikanów Marcin Sporn († 1545)⁹, główny organizator polskich i śląskich dominikanów do czynnego oporu przeciwko luteranizmowi¹⁰. Drugi zbiór artykułów wiary *Articuli orthodoxam religionem sanctamque fidem nostram respicientes a sacrae theologiae professoribus Lovaniensis universitatis aediti per sacratissimam Caesaream Maiestatem merito confirmati, qui ab omnibus recte et religiose vivere cupientibus et sincere de eadem Orthodoxa fide sentientibus servandi et firmiter credendi veniunt* wytłoczył ten sam impresor w 1545 r.¹¹ Pierwszy synod kontrreformacyjny w Łowiczu w 1556 r. także przyjął artykuły łowańskie¹².

Do patrystycznego dzieła Wincentego z Lerynu *Pro catholicae fidei antiquitate et universitate, adversus profanas omnium haereseon novationes libellus, ad haec nostra tempora accomodatus*, wytłoczonego przez Hieronima Wietora w 1539 r.¹³, typograf dołączył także wyznanie wiary arcybiskupa kolońskiego, Hermana von Wied *Ex catechesi Hermanni Archiepiscopi Coloniensis expositio in articulum hunc Symboli Apostolici: Credo sanctam Ecclesiam catholicam*¹⁴

⁸ J. Huizinga. *Erasmus and the Age of Reformation*. London 1957 s. 145.

⁹ Zob. Estreicher. *Bibliografia polska* t. 14 s. 356. Egzemplarze zachowały się w BG, BJ (dwa egzemplarze), Bibliotece Teologicznej „Bobolanum” w Warszawie (BJW), BOs (dwa egzemplarze) oraz w Bibliotece Uniwersytetu Wrocławskiego (BUWr).

¹⁰ P. Kielar. *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*. W: *Studia nad historią Dominikanów w Polsce 1222-1972*. T. 1. Warszawa 1975 s. 571.

¹¹ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 20. s. 240; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2229. Zachowały się dwa egzemplarze w BCzart i Bibliotece Narodowej w Warszawie (BN).

¹² Por. J. Dyl. *Synod prowincjalny w Łowiczu w 1556 roku*. Lublin 1981 s. 52 (mps KUL).

¹³ Zob. J. Czerniatowicz, Cz. Mazur. *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne*. T. 1: XV-XVIII w. Cz. 1: *Autorzy i teksty*. Lublin 1978 poz. 487.

¹⁴ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 21 s. 330; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2206. W Polsce zachowały się egzemplarze w BK, Bibliotece Kapi-

Wobec coraz mocniej krzewiącego się nowowierstwa najwyższe władze polskie, kościelne i świeckie, wraz z legatem papieskim przebywającym w Polsce natychmiast podjęły walkę z herezją. Nuncjusz Zachariasz Ferreri, biskup Guardalfiera, obecny w Polsce w latach 1519-1521, przyczynił się do wydania 15 lipca 1520 r. surowego edyktu toruńskiego przeciwko innowiercom¹⁵ Edykt ten nakazywał palić pisma Lutra jako heretyckie, zabraniał ich sprowadzania i rozpowszechniania. W Toruniu Ferreri próbował spalić na stosie wizerunek niemieckiego Reformatora, ale wzburzeni toruńscy sympatycy Lutra zmusili legata do ucieczki¹⁶

Widząc postępy luteranizmu w niektórych częściach kraju, Ferreri wydał 29 czerwca 1521 r. u Jana Hallera książkę *Oratio Legati apostolici contra errores Lutheri*¹⁷ Na odwrotnej stronie karty tytułowej impresor zamieścił rycinę przedstawiającą nuncjusza piszącego w swojej bibliotece. W dziele tym Ferreri ogłosił pięć różnych mów, edyktów i dekretów:

- 1) *Oratio contra errores Lutheri* z 3 maja 1520 r.;
- 2) *Edictum regis Sigismundi contra Lutherum* z 20 maja 1520 r.;
- 3) *Decretum Ferreri pro christiano ritu in Lituania* z 2 lutego 1521 r.;
- 4) *Concrematio lutherinarum traditionum in Prussia* z 1521 r.;
- 5) *Edictum caesaris Caroli in causa Lutherina* z 19 kwietnia 1521 r.¹⁸

Po 10 grudnia 1527 r. Hieronim Wietor wydrukował jeszcze inne, oprócz zamieszczonych w dziele Ferreriego, dekrety przeciwko protestantom – wydane przez króla czeskiego Ferdynanda *Edictum adversus anabaptistas, lutheranos, zwinglinos, oecolampadianos et huiusce fecis ac sentine, iusto Dei orthodoxae ecclesiae et proprio iudicio damnatos et ex omni parte seditionum autores haereticos*¹⁹ W wydaniu tym znalazł się również list, w którym Jan Faber pisze

tulnej w Gnieźnie (BKG), BOs, w Bibliotece Seminarium Duchownego w Nysie – dwa egzemplarze – (BSN) oraz BUW.

¹⁵ A. R h o d e. *Geschichte der Evangelischer Kirche in Posen*. Würzburg 1956 s. 22; J. B a - z y d ł o. *Ferreri Zaccaria*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 5. Lublin 1989 kol. 144.

¹⁶ B a r t e l. *Marcin Luter w Polsce* s. 33.

¹⁷ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 200; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 981; *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*. Z. 4: *Jan Haller 1505-1525*. Oprac. H. Kapełuś. Wrocław 1962 poz. 195. Egzemplarze zachowały się w BCzart, BG, BJ, BK, BN oraz w Bibliotece Seminarium Duchownego we Włocławku (BSWł).

¹⁸ J. F i j a ł e k. *Mahnschreiben des päpstlichen Legates in Polen Zacharias Ferreri an Martin Luther*. „Historisches Jahrbuch” 15:1894 s. 377; H. D. W o j t y s k a. *Papiestwo – Polska*. Lublin 1977 s. 35.

¹⁹ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 196; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1036. Egzemplarze zachowały się w BCzap, BJ (dwa egzemplarze), BK, BN, BOs, BUW.

do króla Zygmunta Starego między innymi: *Edictum Ferdinandi ex vernaculo sermone latiniate adornatum, enchiridii forma excusum statui*²⁰

W 1525 r. Hieronim Wietor wytłoczył w dwóch wydaniach różniących się tylko formatem dzieło Jana Ecka *Enchiridion locorum communium adversus Lutheranos*²¹ Na jego treść składały się takie zagadnienia jak: *De ecclesia et eius auctoritate, De conciliis, De primatu Sedis Apostolicae, De scripturis, De fide et operibus, De confirmatione, De ordine, De confessione, De Eucharistia, De matrimonio* i *De extrema unctione*. Autor sam zaznaczył we wstępie, że korzystał z prac teologicznych m.in. króla angielskiego Henryka VIII, Jana Fabera, Bartłomieja de Usingena, Jana Cochläusa i wielu teologów katolickich. Pisze dalej, że to dzieło napisał przeciwko głównemu teologowi luterzańskiemu Filipowi Melanchtonowi. W książce zamieszczono także list Jana Ecka do króla Henryka VIII († 1547), *fidei Catholicae defensori*, datowany 1 lutego 1525 r.

W 1531 r. Hieronim Wietor wydrukował drugą pracę Jana Ecka *De sacrificio missae adversus Lutheranos*²² Egzemplarz tego dzieła przechowuje w swoich zbiorach Biblioteka Jagiellońska²³ Książka ta zajmuje się tylko zagadnieniem Mszy świętej, a Eck broni w niej katolickiego poglądu na Eucharystię, przytaczając wiele dowodów z Pisma świętego i Tradycji. Zadeedykował ją polskiemu królowi Zygmuntowi I Staremu.

Zarówno w wyżej wymienionych pracach Ecka, jak i w książkach wielu współczesnych mu teologów można zauważyć posługiwanie się nową metodą, którą później metodycznie opracuje hiszpański teolog Melchior Cano († 1560) w dziele wydrukowanym, już po jego śmierci, w Salamance w 1563 r. *De locis theologicis*²⁴ Cano rozróżniał źródła argumentacji teologicznej opartej na auctorytecie Pisma świętego, Tradycji, Nauczycielskiego Urzędu Kościoła, soborów, Ojców Kościoła, teologów scholastycznych, kanonistów oraz na danych rozumowych zawartych w dziełach filozofów i historii Kościoła. Już przed nim

²⁰ Karta A₂.

²¹ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 6; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1019. W polskich bibliotekach zachowały się egzemplarze w Bibliotece Prowincji OO. Bernardynów w Krakowie (BBK), BCzart, BG, BJ (dwa egzemplarze), BK (dwa egzemplarze), BKG, Bibliotece Kapitulnej we Włocławku (BKWł), BN, BOs (cztery egzemplarze: wydanie A – sygn. XVI. Qu. 2866 i wydanie B – sygn. XVI. 0.410 adl.), BSWł, BUW.

²² Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 7; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2117.

²³ Sygn. Cim. 5579.

²⁴ Zob. A. L u b i k. *Cano Melchior*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2. Lublin 1985 kol. 1315.

jednak wspomniany Jan Eck oraz późniejsi autorzy dzieł z zakresu teologii kontrowersyjnej korzystali z „locis theologicis” jako najlepszych narzędzi przeciwstawiania się ideom reformacji.

Kardynał Tomasz de Vio, zwany Kajetanem († 1533), w dziele *Adversus Lutheranos opuscula*, wydrukowanym przez Helenę Unglerową w 1544 r., posługiwał się także tą samą metodą²⁵ Według opinii Teodora Wierzbowskiego istniało jeszcze jedno wydanie z 1534 r.²⁶ Bibliografowie jednak jednomyślnie przyjmują tylko jedno wydanie – 1544 r. Swoją książkę, zawierającą *De fide et operibus, De communione, De confessione, De satisfactione, De invocatione sanctorum* i *Responsiones ad quaesita in usum lectorum*, Kajetan zadedykował papieżowi Klemensowi VII. Na pięćdziesiątej stronie Unglerowa zamieściła renesansowy drzeworyt przedstawiający opierających się na tarczy chłopca i dziewczynkę, którzy od bioder mają postać delfina.

Relacje między humanistami a reformacją charakteryzowała wielostronność. Wielu zwolenników i przeciwników Lutra rekrutowało się z kręgu humanistów, którzy przez krytykę Kościoła i gwałtowne żądanie reform przygotowali grunt pod przyjęcie reformacji. Jednakże liczni humaniści szybko odcięli się od reformacji luterańskiej, widząc w niej doktrynę heretycką, i opowiedzieli się za Kościołem katolickim. Leonard Cox († 1549), uczonego angielski, jeden z bardziej znanych humanistów działających na terenie Polski, zajął się edycją listu Marcina Lutra do króla angielskiego Henryka VIII. *Epistola Martini Lutheri ad Henricum VIII, Angliae ac Franciae Regem in qua veniam petit eorum, quae prius stultus ac praeceps in eundem regem effuderit, offerens palinodiam se cantaturum. Responsio dicit invictissimi Angliae ac Franciae regis, defensoris fidei, ac Domini Hiberniae* wydrukował w Polsce Hieronim Wietor po 13 lutego 1526 r.²⁷ Niestety nie wiemy, czy list Lutra i odpowiedzi nań są autentyczne, ponieważ jego druk nie zachował się w polskich bibliotekach i znamy go tylko z informacji Janockiego²⁸

²⁵ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 33 s. 55; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1215. W bibliotekach polskich egzemplarze tego dzieła zachowały się w BCzap, BCzart, BJ (dwa egzemplarze), BK, BKWł, BN, BOs (trzy egzemplarze), Bibliotece Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (BPTN), Bibliotece Seminarium Duchownego w Kielcach (BSK), Bibliotece Seminarium Duchownego w Olsztynie (BSO), BUW, BUWr, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej i Książnicy Miejskiej im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (TKM).

²⁶ W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 88.

²⁷ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 21 s. 535; por. J. B e n z i n g. *Lutherbibliographie verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod*. Baden-Baden 1966 poz. 2396.

²⁸ J a n o c k i. *Janociana* vol. 1 s. 47.

W omawianym okresie jednak najbardziej czekali na wypowiedzenie się za lub przeciw Lutrowi Erazm z Rotterdamu²⁹, który w pierwszych latach po wystąpieniu Reformatora przyjął postawę neutralną. Tłumaczył się, gdy rozpoczęły się naciski z obu stron, że nie przeczytał dotychczas dzieł Lutra i dlatego nie może wydać o nim swojego sądu³⁰. Ostatecznie jednak Erazm stracił sympatię do Lutra. Wielki Holender był przekonany, że należy reformować Kościół, ale nie przez tak radykalne zmiany, jak to uczynił niemiecki Reformator³¹. Najbardziej jednak raziło Erazma powoływanie się Lutra i całej reformacji na niezdolność człowieka do uczynienia czegokolwiek dla swojego zbawienia dzięki wolnej woli³². Erazm zajął się więc tym problemem. Jego *De libero arbitrio diatribae* ukazało się we wrześniu 1524 r. Bazylei³³. W Polsce dzieło to przedrukował Hieronim Wietor w nieustalonym roku pod takim samym tytułem jak wydanie bazylejskie³⁴. Ogół polskich uczonych przyjmuje, że edycja wietorowska ukazała się w krótkim czasie po wydaniu oryginału. Jedyny egzemplarz tej edycji przechowuje Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego³⁵.

Rotterdamczyk, wierny swojej metodzie i z wyraźnym zamiarem podtrzymania tym razem Autorytetu i Tradycji, rozwinął dowód tak, jak uczy Pismo święte, potwierdzają Ojcowie Kościoła, doktorowie, dowodzą filozofowie i stwierdza ludzki rozum – że wola ludzka jest wolna³⁶.

De libero arbitrio sprowokowało odpowiedź Lutra w piśmie *De servo arbitrio*, wydanym w Wittemberdze pod koniec grudnia 1525 r.³⁷ Książka ta nie ukazała się wówczas w Polsce drukiem³⁸. Wydano jednak na nią odpowiedź autorstwa Erazma: *Hyperaspistes diatribe adversus Servum Arbitrium*

²⁹ H u i z i n g a. *Erasmus and the Age of Reformation* s. 143; t e n ż e. *Erazm*. Warszawa 1964 s. 197.

³⁰ H u i z i n g a. *Erazm* s. 197. To samo Erazm powtórzył Marcinowi Lutrowi w liście napisanym z Louvain 30 maja 1519 r. Por. H u i z i n g a. *Erasmus and the Age of Reformation* s. 229-231.

³¹ Zob. W. H e n t z e. *Kirche und kirchliche Einheit bei Desiderius Erasmus von Rotterdam*. Paderborn 1974 s. 108.

³² Temu tematowi poświęcono wiele prac, zob. m.in. G. C h a n t r a i n e. *Erasme et Luther libre et serf arbitre. Etude historique et théologique*. Paris 1981.

³³ Tamże s. XI.

³⁴ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 83.

³⁵ Sygn. 28. 2. 5. 1. adl. a.

³⁶ H u i z i n g a. *Erazm* s.221.

³⁷ G. R i t t e r. *Luther. His Life and Work*. New York 1964 s. 253.

³⁸ Wydał ją drukiem dopiero W. Niemczyk: *O niewolnej woli. De servo arbitrio*. Warszawa 1977.

Martini Lutheri, wydrukowaną przez Hieronima Wietora w czerwcu 1526 r.³⁹ Uwzględniając, że jej pierwodruk ukazał się w Bazylei w marcu tego samego roku, dowodzi to ogromnego zapotrzebowania polskiego rynku na dzieła Wielkiego Holendra. W tym dziele Erazm bronił swych własnych poglądów dotyczących ludzkiej woli i po raz pierwszy jednoznacznie opowiedział się po stronie Kościoła katolickiego. Pisał: „Nigdy nie odpadłem od Kościoła katolickiego. [...] Wiem, że do Kościoła tego, który nazywacie papieskim, należy wielu, którzy mi się nie podobają; lecz takich widzę również w waszym Kościele. A łatwiej znieść zło, do którego się przywykło. Dlatego znoszę ten Kościół, dopóki nie zobaczę lepszego. Kościół zaś zmuszony jest zapewne również znosić i mnie, dopóki sam lepszy się nie stanę”⁴⁰

Hieronim Wietor na odwrocie karty tytułowej tego dzieła Erazma umieścił dedykację dla Piotra Tomickiego, biskupa krakowskiego, wielkiego przyjaciela bazylejskiego humanisty. Do wielbicieli holenderskiego filozofa należał również Stanisław Hozjusz, autor, wydany na początku wspomnianej edycji Wietora, ośmiowersza na cześć Erazma, którego nazywa „ozdobą świata”⁴¹ Utwór ten skierował do Marcina Lutera i jego zwolenników. Na końcu dzieła typograf zamieścił swój emblemat przedstawiający bożka Terminusa.

Trzecie dzieło Erazma z Rotterdamu z zakresu książek polemicznych wydrukowanych w Polsce do połowy XVI wieku to *Epistola contra quosdam, qui se falso iactant evangelicos*, która po raz pierwszy ukazała się w Strasburgu w 1529 r.⁴² W Polsce wytłoczył ją Maciej Szarfenberg 13 czerwca 1530 r.⁴³

³⁹ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 87; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 67. Egzemplarze dzieła zachowały się w BG, BJ, BOs, BSWł, BUW i BUWr.

⁴⁰ Karta C₁ (verso): „Ab ecclesia Catholica nunquam defeci. Tuae ecclesiae adeo nunquam fuit animus dare nomen, ut homo plurimis alioqui nominibus infelicissimus, hoc certe nomine videar mihi felix, quod constanter a vestro foedere abstinerim. Scio in hac ecclesia, quam vos papisticam vocatis, esse multos qui mihi displicent, sed tales video et in tua ecclesia. Levius autem feruntur mala quibus assueveris. Fero igitur hanc ecclesiam donec videro meliorem”

⁴¹ Karta A₂: „I nunc, inque modum galli cantato salacis,
Antea quam pila sit facta Luthere tua.
Te Desyderius docet hic, decus orbis, Erasmus,
Ut cesses prae te spernere quosque viros.
Nam medium digitum dum porrigis omnibus ipse
Nec, nisi te laudent, scripta aliena probas.
Ostendis liquido, qui regent spiritus in te,
Utque sorex proprio proderis indicio”

⁴² J. C o p p e n s. *Scrinium Erasmianum*. T. 1. Leiden 1969 s. 177.

⁴³ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 86; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1069; *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn*

Dzięki zachowanym egzemplarzom wiemy, że Szarfenberg wytłoczył wspomniane dzieło w dwóch wariantach⁴⁴ Tym razem Rotterdamski skierował swoje pismo zarówno do Lutra i jego zwolenników, jak i do krytykujących go katolików. Do Lutra pisał:

Przyjrzyj się ludowi owemu „ewangelicznemu” i zauważ, czy mniej się tam pobiła przepychowi, rozkoszy, pieniądzwowi, niż robią to ci, których krytykują. Pokaż mi, kogo ta Ewangelia przekształciła z obzartucha we wstrzemięźliwego, z gwałtownika w łagodnego, z chciwca w hojnego, ze złorzeczącego w błogosławiącego, z bezwstydnika w skromnego. Mogę ci pokazać wielu, którzy stali się gorsi, niż byli. Wyrzucone zostały z kościoła figury, lecz co to przynosi tym, którzy bez względu na to w duszy czczą fałszywe bóstwa wad? [...] Odrzucone zostały uroczyste modlitwy, lecz jak liczni są ci, którzy w ogóle się nie modlą? [...] Została zniesiona msza św., lecz cóż świętszego ją zastąpiło?⁴⁵

Erazma atakowali także katolicy, podejrzewający, że sprzyja Lutrowi, więc do nich kieruje swoje słowa. Występuje przeciwko katolikom nieznającym Pisma świętego, którzy zamiast rozjaśniać naukę Chrystusa, zaciemniają ją. Nawołuje więc do powrotu do czytania Biblii, ponieważ tylko w ten sposób można poznać Chrystusa⁴⁶

Fragment powyższej pracy został wydany we wspomnianej już książce Wincentego z Lerynu *Pro catholicae fidei antiquitate et universitate, adversus profanas omnium haereseon novationes libellus, ad haec nostra tempora accomodatus*, wydrukowanej przez Hieronima Wietora w 1539 r. Znalazło się w niej bowiem *Judicium Erasmi Roterodami de nova nostri temporis haereticorum Ecclesia, ex epistola eius, quam scripsit contra eos, qui se falso iactant Evangelicos*⁴⁷

Inne dzieło polemiczne Erazma z Rotterdamu *Purgatio adversus epistolam non sobriam Martini Lutheri* wyszło drukiem po raz pierwszy w Lejdzie⁴⁸ W Polsce wytłoczył je Maciej Szarfenberg w 1535 r.⁴⁹ Nie bardzo wiadomo, dlaczego w kolofonie typograf umieścił informację „Basilea” Uczynił to praw-

zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 12: Maciej Szarfenberg 1527-1547. Oprac. H. Bułhak, Wrocław 1981. W polskich bibliotekach zachowały się egzemplarze w BCzart, BJ, BN (dwa egzemplarze), BOs, BUW, BUWr.

⁴⁴ Obydwa warianty znajdują się w BN – pod sygn. XVI. 0. 34 wariant A, pod sygn. XVI. 0. 449 wariant B.

⁴⁵ Karta C₃.

⁴⁶ Karta C₁.

⁴⁷ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 21 s. 330; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2206.

⁴⁸ C h a n t r a i n e. *Erasme et Luther libre et serf arbitre* s. XII.

⁴⁹ Jest to druk nienotowany ani przez Estreichera, ani przez Wierzbowskiego ze względu na fałszywie podane miejsce druku.

dopodobnie albo dla reklamy, albo ze względu na cenzurę⁵⁰ Prawdziwą proweniencję książki ustalił Kazimierz Piekarski na podstawie zamieszczonego na karcie tytułowej drzeworytu, przedstawiającego polskiego Orła⁵¹ Tym razem Erazm analizował problem usprawiedliwienia i pokuty. Na podstawie Pisma świętego i Tradycji udowadnia istnienie czyśćca i konieczność żalu za grzechy.

Nie zachowało się w polskich bibliotekach dzieło katolickiego teologa, nawróconego z luteranizmu, Jerzego Witzla⁵² *De doctrina et moribus sectae Lutheranae*⁵³, wydrukowane przez Floriana Unglera 6 sierpnia 1532 r., a znane nam z informacji Janockiego⁵⁴ Podaną przez niego wiadomość wykorzystał Karol Estreicher i autorzy *Polonia Typographica*. Dzięki tym notowaniom bibliograficznym wiemy, że edycją dzieła Witzla zajął się polski uczonec Jan Cervus z Tucholi, który zadedykował tę książkę biskupowi krakowskiemu Piotrowi Tomickiemu⁵⁵

Prowincjał polskich dominikanów Marcin Sporn, uczestnicząc w kapitule generalnej w Rzymie w 1539 r., poznał kapłana tegoż zakonu – Ambrożego Catharino Polito († 1553), który na początku reformacji wystąpił przeciwko Lutrowi. Sporn zachęcał go osobiście do kontynuowania walki z niemieckim Reformatorem. Nie mogąc jednak tego wyjednać, bez wiedzy autora wykorzystał jego rękopisy, które, powróciwszy do Polski, wydał drukiem w warsztacie typograficznym Hieronima Wietora i Jana Halicza w 1540 r. w dziełku zatytułowanym *Speculum haereticorum*⁵⁶. Adam B. Jocher podaje, jakoby istniało także wydanie z ok. 1546 r., ale jest to pozycja wątpliwa i prawdopodobnie nie istniała⁵⁷

⁵⁰ *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. T. 1: *Małopolska*. Cz. 1: *Wiek XV-XVI*. Oprac. D. Bacewiczowa, H. Bułhak, A. Kawecka-Gryczowa [i in.]. Wrocław 1983 s. 244.

⁵¹ K. P i e k a r s k i. *Katalog Biblioteki Kórnickiej*. T. 1: *Polonica XVI wieku*. Kórnik 1929 poz. 417.

⁵² Zob. J. P. D o l a n. *The Influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the Church Ordinances and Reform Proposals of the United Duches of Cleve*. Münster 1958; Ch. P l e n g e r. *Der humanistische Reformkatholizismus am Beispiel der Auseinandersetzung zwischen Martin Luther und Georg Witzel*. [Bmw.] 1980.

⁵³ Zob. E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 32 s. 426; *Polonia Typographica saeculi sedecimi. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia*. Z. 7: *Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536*. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1970 poz. 100.

⁵⁴ J a n o c k i. *Janociana* vol. 1 s. 37.

⁵⁵ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 32 s. 426; *Polonia Typographica* z. 7 poz. 100.

⁵⁶ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 24 s. 451; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 407 i 408. Wydanie Jana Halicza zachowało się w BCzap, BJW, BK, BKG, BOs, Bibliotece Publicznej Miasta Stołecznego Warszawy (BPW), BSN, BLTW, natomiast wydanie Wietora pnechowują BJ, BKG, BOs.

⁵⁷ A. J o c h e r. *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. T. 1-3. Wilno 1840-1857 poz. 3142 c.

W 1546 r. Maciej Szarfenberg albo Hieronim Wietor wydrukował dzieło innego wybitnego humanisty – Jana Cochläusa († 1552) pt. *Novae opinionis Lutheranorum. In hostiis (ut vocant) seu particulis consecratis vere et substantialiter manent Corpus et Sanguinis Christi quam diu integrae et salvae permanent species panis et vini, probat Autoritate et Ratione*⁵⁸ Jedyne egzemplarz tego dzieła przechowuje w swoich zbiorach Biblioteka Czartoryskich⁵⁹ Na odwrotnej stronie karty tytułowej typograf zamieścił drzeworyt przedstawiający zmartwychwstałego Chrystusa. Humanista, korzystając z Pisma świętego (Mt 26; Mk 14; Łk 22) i Tradycji (św. Polikarp, św. Ireneusz, św. Cyprian i Orygenes) przytacza dowody przeciwko luteranom w kwestii Eucharystii. Udowadnia, że Kościół katolicki głosi prawidłową naukę o tej prawdzie wiary. Na końcu dzieła Cochläus przytacza *Rationes XX contra novam Lutheranorum opinionem de Eucharistia*.

Żaden bibliograf nie poinformował o dziele Karola Capelliusa *De observanda divina ecclesiastica maiestate*, wydrukowanym przez Hieronima Wietora po 2 lutego 1545 r. Dzieło to notuje w swoim, nie wydanym jeszcze drukiem, katalogu centralnym Biblioteka Narodowa⁶⁰ Capellius zadedykował swe dzieło papieżowi Pawłowi III. Autor rozprawia o godności Kościoła powszechnego i udowadnia ją „ex Sanctorum Apostolorum constitutionibus et decretis”. Posługuje się wielokrotnie cytatami ze Starego i Nowego Testamentu. Boleje nad tym, że w tym okresie Kościół powszechny doznaje rozdarcia, że wielu nie szanuje ani godności Kościoła, założonego przez Chrystusa, ani nie uznaje autorytetu papieża, biskupów i kapłanów.

O wydanie w Polsce drukiem dzieła włoskiego teologa Filipa Archinto († 1558) *Christiana de fide et sacramentis contra haereticorum id temporis errores explanatio. Accessit praeterea Edictum Caroli V caesaris cum articulis quibus docetur fidei et religionis Christianae vera observantia* postarał się Jan Dantyszek. Po raz pierwszy dzieło to wyszło drukiem w 1545 r. w Rzymie, choć pod nieco innym tytułem: *Christianum de fide et sacramentis edictum*⁶¹ W Polsce książkę wydrukował w tym samym roku Hieronim Wietor⁶² Jan

⁵⁸ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 14 s. 313; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2238.

⁵⁹ Sygn. XVI. I555.

⁶⁰ Jedyne egzemplarz zachował się w BCzart.

⁶¹ H. D. W o j t y s k a. *Archinto*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 1. Lublin 1973 kol. 875.

⁶² E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 132; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1227. Egzemplarze przechowują w swoich zbiorach: BCzart (dwa egzemplarze), BJ, BK, BN (dwa egzemplarze), BOs (trzy egzemplarze), Miejska Biblioteka Publiczna im. Edwarda Raczyńskiego w Poznaniu (BRP).

Dantyszek poznał autora w Hiszpanii w czasie pełnienia tam obowiązków dyplomatycznych na dworze Karola V w latach 1524-1531⁶³ Otrzymawszy od niego ów traktat, Dantyszek, już jako biskup warmiński, zlecił jego wydanie Stanisławowi Hozjuszowi, kanonikowi warmińskiemu i sekretarzowi królewskiemu. Biskupowi zależało, aby traktat Archinto rozprowadzono po całej jego diecezji i by był on użyteczny dla duchowieństwa i wiernych w przewyciężaniu współczesnych herezji. Pismem z 1 stycznia 1546 r. Dantyszek polecił używać tej książki w całej podległej sobie diecezji⁶⁴ Archinto zawarł w swoim dziele doktrynę Kościoła katolickiego o wierze i sakramentach świętych, przeciwstawiając się i polemizując z luterzańskimi interpretacjami.

Niewątpliwie protestanci już od początku czuli się bardzo zagrożeni w Polsce, skoro podjęto drukowanie w oficynach polskich dzieł w zasadzie najwybitniejszych kontrowersistów katolickich w Europie. Należy zwrócić uwagę zwłaszcza na natychmiastowe przedruki bulli *Exurge Domine* i antyluterzańskich rozpraw ogromnie w Polsce popularnego Erazma z Rotterdamu.

Obok wydrukowanych przez polskie oficyny typograficzne dzieł polemistów obcych wytłoczono także kilkadziesiąt dzieł tego samego gatunku napisanych przez polskich autorów. Andrzej Krzycki w utworze *Religionis et Reipublicae quaerimonia* heroicznym wierszem opisał ucisk i udręczenie Kościoła w Polsce. Pracę biskupa przemyskiego, wiążącą się z ówczesną sytuacją polityczną⁶⁵, wydrukował Hieronim Wietor 31 października 1522 r.⁶⁶ Krzycki w swoim dziele żali się, że Kościół w Polsce jest nie tylko udręczony przez heretyków i nowatorów, ale także przez nieżyczliwych i zazdrosnych katolików. Pociesza jednak czytelników, że „Chrystus na swoich czcicieli zsyła wielkie utrapienia, ale nigdy swojego wiernego ludu nie opuszcza”⁶⁷

Hieronim Wietor wydrukował w 1524 r. inną polemiczno-satyryczną książkę Krzyckiego pod znamienym tytułem *Encomia Luteri hos ek tripodos*⁶⁸ Tuż pod tytułem znajduje się taki oto wiersz:

⁶³ Zob. Z. Nowak. *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*. Wrocław 1982 s. 125-147.

⁶⁴ Tamże s. 190; M. Borzyszkowski. *Materiały do twórczości poetyckiej i działalności wydawniczej Stanisława Hozjusza w latach 1522-1548*. „Studia Warmińskie” 7:1970 s. 320 poz. 33.

⁶⁵ J. Fijałek. *Z dziejów humanizmu w Polsce*. „Pamiętnik Literacki” 1:1902 z. 3 s. 425.

⁶⁶ E. Streicher. *Bibliografia polska* t. 20 s. 331. Zachowane egzemplarze znajdują się w BK, BKWł, Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu (BKWr), BLTWr.

⁶⁷ Karta C. Por. M. Plezia. *Najstarsza poezja polsko-lacińska (do połowy XVI wieku)*. Wrocław 1952 s. 87-95.

⁶⁸ E. Streicher. *Bibliografia polska* t. 20, s. 329; W. Wierzbowski. *Bibliographia*

Bella per insanos plus quam civilia Lutros,
 Jusque datum sceleri canimus rabidumque Luterum,
 In sua sacrilegia conversum viscera linqua
 Cracoviae in aedibus Hieronymi Vietoris 1524

Na ostatniej karcie verso znajduje się posązek pogańskiego bożka Terminusa, a dokoła niego napisy łacińskie, greckie i hebrajskie. W *Encomia* Krzycki zaatakował wierszem w sposób zjadliwy i ironiczny naukę i osobę Lutra, szczególnie za lekceważenie przez niemieckiego Reformatora Tradycji, za wywołanie zamieszania w Kościele:

Die male sacrificiis, superos contemne, probbatis
 Moribus obtrecta, ieiunia sacra procesque
 Ride, conciliis obsta, patrumque relictis
 Ritibus illude⁶⁹

Chłostał także Krzycki zmienność ulegającego Lutrowi tłumowi i dlatego powiada, że temu tłumowi:

Non potuit dux aptior esse Lutero,
 Qui nulla constans se sibi talis adest.
 Sicque sui similes post se trahit una ruina,
 Exitiumque omnes concomitatur idem⁷⁰

Teologowie hiszpańscy, zwiedzeni satyryczno-pochwalnym tytułem *Encomiów*, nie przeczytawszy dzieła Krzyckiego, umieścili jego książkę na indeksie ksiąg zakazanych, sądząc, że autor w rzeczywistości głosi pochwałę Lutra i jego naukę⁷¹

Krzycki lubił posługiwać się satyrą i dlatego wykorzystał ją w innym swoim dziele – *De afflictione Ecclesiae. Commentarius in psalmum XXI*. Pierwsze wydanie tego utworu wytłoczył Hieronim Wietor w styczniu 1527 r.⁷² Praw-

polonica XV ac XVI sec. poz. 1004. W Polsce zachowały się cztery egzemplarze: BOs (dwa egzemplarze), BCzart i BLTWr.

⁶⁹ Karta B₁.

⁷⁰ Karta B₂.

⁷¹ W dziele *Index librorum prohibitorum Antonii a Sotomaior Ord. Praed. Archiepiscopi Damasi supremique in catholicis Regnis Hispaniarum Praesidis et Inquisitoris generalis iusse ac studiis diligentissime recognitus*. Madriti 1667 s. 14: „Andreas Cricius Polonus Lutheranus qui edidit *Encomia de Luthero Wittemberge*”

⁷² E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 20 s. 328; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1033. Egzemplarze książki zachowały się w BBK, BCzap, BCzart,

dopodobnie po 1 kwietnia tego samego roku ukazała się następna edycja, z nieoznaczonym rokiem i miejscem wydania. Wskazuje na to egzemplarz przechowywany w Ossolineum, różniący się od książki z pierwszej edycji⁷³

Pierwsze wydanie omawianego dzieła zadedykował Krzycki królowej Bonie. Zwierza się jej, że do napisania *De afflictione Ecclesiae* skłoniły go następujące okoliczności. Otóż w czasie pobytu Zygmunta Starego w Gdańsku, w celu uspokojenia innowierczych rozruchów, w jednej ze wsi hostia, którą ksiądz podawał komuś przystępującemu do stołu Pańskiego, nagle stała się czerwona od krwi. Nawet włożona do kielicha krwawiła całą noc, a nazajutrz zniknęła na oczach wszystkich. Ta opowieść, zasłyszana od przyjaciół, tak wzruszyła Krzyckiego, że postanowił napisać o okropnym ucisku Kościoła. Do realizacji tego celu wykorzystał psalm dwudziesty pierwszy, służący Ojcom Kościoła do przedstawienia Męki Pańskiej⁷⁴ Do komentarza dołączono fragmenty traktatu Orygenesza na temat księgi Hioba⁷⁵ oraz ostatnie słowo Krzyckiego, który mając przed oczami umęczony Kościół, miotany wichrami herezji i wojen, zbeszczeszczenie Ciała i Krwi Zbawiciela, zwraca się do Chrystusa i Maryi w rzewnej modlitwie⁷⁶

Doktryny katolickiej bronił również siostrzeniec Andrzeja Krzyckiego kanonik poznański Piotr Rydzyński († 1558), który w dziele *In Axiomata Joannis Hessi Wratislaviae aedita*, wydrukowanym przez Hieronima Wietora 11 kwietnia 1524 r.⁷⁷, przeciwstawiał się wspomnianemu już wrocławskiemu reformatorowi⁷⁸ Pod tytułem zamieszczono taki oto wiersz:

Quis furor tanti rabiesque morbi
 Quae lues oras agitat propinquas
 Quis soporato, quatit iste, Christo
 Turbo carinam.

BJ, BK, Bibliotece Kurii Biskupiej w Częstochowie (BKCz), BOs (dwa egzemplarze), BSWł, BUW.

⁷³ Sygn. XVI. Qu. 2889; E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 20 s. 328; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 3154.

⁷⁴ Karta A_{2,3}.

⁷⁵ *Appendix pro Epilogo, verbis Origenis, ex tractatu primo in expositione libri Job: Adversum Job olim daemon et adversus omnes subsequantur.* Por. F i j a ł e k. *Z dziejów humanizmu w Polsce* s. 429.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 26 s. 308. Zachowały się w Polsce dwa egzemplarze: w BJ i BOs.

⁷⁸ Zob. K. M i a s t k o w s k i. *Piotr Rydzyński i jego polemika z Hessem.* „Przegląd Kościelny” 7:1905 s. 241-248, 321-333; 8:1906 s. 1-15, 387-392, 421-436.

Niteris frustra Sathanae propago
 Turbidis ventis cieri procellas.
 Fluctuat Petri ratis ista, sed non
 Mergitur unquam⁷⁹

W krótkim wstępie skierowanym do czytelnika autor wyraża swój żal nad smutnym i burzliwym położeniem Kościoła. Następnie przedstawia „aksjomaty” Hessa i ustosunkowuje się do nich w bardzo spokojnym tonie.

Hess nie pozostał bierny i u Lybischa w tym samym roku wydrukował rozprawkę *Paulus Cachinnius Vratislaviensis Petro Risinio Cracoviensi*⁸⁰ Proboszcz kościoła św. Marii Magdaleny odpowiedział Rydzyńskiemu w bardzo ostrym tonie. Kanonik poznański natychmiast wydał u Unglera swoją odpowiedź także i na tę polemikę – *In Joannis Hessi Cachinni Sycophantias responsio*⁸¹ Rydzyński, podobnie jak Hesse, umieścił pod tytułem swej pracy krótki, ironiczny wierszyk:

Qui tibi consuluit formare Cachinie nomen
 Ille fuit magno maior Aristotele
 Materiam insano praebeas te stulte Cachinno
 Dignius huic nullum nomen habere potes.

Tym razem Rydzyński mocnymi słowami atakuje wrocławskiego teologa. Uważa go za przeciwnika prawdziwego Kościoła, w którym działa Duch Święty i którym kieruje Stolica Apostolska, o czym świadczy Tradycja. Tylko Kościół katolicki – stwierdza Rydzyński – jest jedyny, święty, powszechny i tylko On jest prawdziwy⁸².

Nie znamy jakiegokolwiek odpowiedzi Hessego na to dzieło Rydzyńskiego. Inni jednak walczyli dalej. Niejaki ksiądz Jaroslavicius wydał w oficynie Hieronima Wietora ok. 1524 r. wierszowaną *Elegia pestiferae Lutheranae sectae errorumque eius confutativa*⁸³ Unikalny egzemplarz tego tekstu zachował się w Ossolineum⁸⁴. Autor poruszył w nim zagadnienia wiary i dobrych uczynków,

⁷⁹ Tamże 8:1906 s. 3.

⁸⁰ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 14 s. 2; M. B u r b i a n k a. *Adam Dyon i Kasper Lybisch – wrocławscy drukarze reformacyjni*. „Roczniki Biblioteczne” 5:1961 z. 1-4: *Bibliografia druków Lybischa* poz. 20.

⁸¹ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 26 s. 308; *Polonia Typographica* z. 7: *Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536*. poz. 33. Unikatowy egzemplarz posiada w swoich zbiorach BOs.

⁸² Karta B₂.

⁸³ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 17 s. 150. Imię autora nie jest znane. Na druku podpisał się: „Autore M. Jaroslauicio Presbytero”

⁸⁴ Sygn. XVI. 0. 703.

Eucharystii, wstawiennictwa świętych, oczyszczenia dusz, pokuty, jałmużny i najwyższej władzy w Kościele.

Do polemiki przyłączył się także kanonik warmiński Tidemann Giese († 1550). Otóż w 1523 r. wydano w Królewcu książkę *Centum et decem assertiones seu flosculi de homine exteriore et interiore, fide et operibus*. W 110 tezach popularyzowała ona naukę Marcina Lutra. Autorem nominalnym był biskup sambijski Jerzy Polenz, który przeszedł na luteranizm, a faktycznym Jan Briesmann, były franciszkanin, teolog z Wittembergi, skierowany przez Lutra do Królewca⁸⁵. Książka Briesmanna dotarła do Giesego za pośrednictwem kanonika Niderhofa. Po przestudiowaniu dzieła Giese postanowił polemizować z tezami zawartymi w pracy Briesmanna. Napisał więc i wydał w 1525 r. w oficynie typograficznej Hieronima Wietora *Centum et decem assertionum, quas autor earum flosculos apellavit, de homine interiore et exteriore antilogikon*⁸⁶. W tym samym roku i w tej samej drukarni wyszło drugie wydanie tego dzieła pod zmienionym tytułem *Flosculorum lutheranorum de fide et operibus antilogikon*⁸⁷.

Wydanie drukiem powyższego tekstu ściśle łączyło się z osobą Mikołaja Kopernika. Giese pisał do Feliksa Reicha, proboszcza kościoła kolegiackiego w Dobrym Mieście, w liście, zamieszczonym na początkowych kartach: *Nicolaus Copernicus illas meas nugas typis excusas vulgari suadebat*. Jego treść z pewnością wyrażała credo kapituły warmińskiej, która składała się w większości z ludzi wykształconych i wybitnych humanistów i może dlatego podejrzewanych o sympatie dla luteranizmu⁸⁸.

Polemikę z protestantyzmem podjął także sekretarz królewski Stanisław Hozjusz. Jego wiersze zamieszczone przy wydaniu *Hyperaspistes diatribe* Erazma z Rotterdamu Janocki potraktował jako osobne wydanie⁸⁹. Podał ponadto informację, jakoby wydrukował je Hieronim Wietor w 1525 r. w osobnej

⁸⁵ M. B o r z y s z k o w s k i. *Mikołaj Kopernik i Tidemann Giese*. „Studia Warmińskie” 9: 1972 s. 193.

⁸⁶ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 15. W polskich bibliotekach zachowały się dwa egzemplarze: w BCzart oraz Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (BUP).

⁸⁷ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 17 s. 150. Trzy egzemplarze zachowały się w Polsce w BJ oraz BOs (dwa egzemplarze)

⁸⁸ M. R e c h o w i c z. *Teologia pozytywno-kontrowersyjna. Szkoła polska w XV wieku*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*. Cz. 1: *Teologia humanistyczna*. Lublin 1975 s. 48; H. Z i n s. *Początki reformacji na Warmii*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 3:1957 s. 59 i 90.

⁸⁹ A. J a n o c k i. *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*. Vol. 3. Varsoviae 1819 s. 676.

książce *Latina Carmina Stanislai Cracoviensis*⁹⁰ Druk jest jednak wątpliwy⁹¹ Umieszczono go niezależnie od dzieła Rotterdamczyka z tego powodu, że za Janockim przypisują poezje Hozjuszowi także Estreicher i autorzy *Nowego Korbuta*⁹².

Problemem Kościoła z punktu widzenia polemik zajął się też Jerzy Liban. Jego *Epistola collaudatoria ad amicum, quae hortatur adversa Ecclesiae fortiter tollerare, ut eius exemplo pastores animentur caeteri, afflictis rebus Ecclesiae bene sperare* została wytłoczona przez Macieja Szarfenberga bez podania roku⁹³ W przedmowie autor wskazuje na Marcina Lutra jako przeciwnika prawdziwego Kościoła. Wielokrotnie powołuje się w obronie Kościoła katolickiego na Erazma z Rotterdamu i na św. Jana Chryzostoma.

Ślązak Marcin Dobergast († po 1552), magister uniwersytetu kolońskiego, kanonik kapituły wrocławskiej, kaznodzieja niemiecki przy kościele Najświętszej Maryi Panny w Krakowie, na prośbę Piotra Tomickiego wygłosił sześć kazań przeciwko nauce Marcina Lutra. Kazania te następnie wydał drukiem w oficynie typograficznej Macieja Szarfenberga w 1525 r. pt. *Orationes VI contra Martinum Lutherum*⁹⁴ Dziełko Dobergasta nie zachowało się w polskich bibliotekach. Informację o tej pozycji zaczerpnięto od Janockiego⁹⁵ Dobergast przyczynił się również – jak wspomniano – do wydania bulli *Exurge Domine* i edyktu toruńskiego w 1526 r.⁹⁶

Inny wierszowany utwór polemiczny, zatytułowany *Floretus theologicus*, wydał w oficynie typograficznej Hieronima Wietora w 1525 r. anonimowy poeta określany mianem Pseudo-Bernardus⁹⁷ W swoich wierszach poruszył takie sporne zagadnienia, jak: wiara katolicka, dziesięć przykazań Bożych, sakramenty święte i grzech. Udowadniał, że wiarę Kościoła katolickiego uświęca długa tradycja i dzięki niej luteranie zostaną pokonani.

⁹⁰ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 18 s. 277.

⁹¹ Borzyszkowski. *Materiały do twórczości poetyckiej i działalności wydawniczej Stanisława Hozjusza w latach 1522-1548* s. 310 poz. 12.

⁹² Estreicher. *Bibliografia polska* t. 18 s. 277; *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*. T. 2. Warszawa 1964 s. 267.

⁹³ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 21 s. 254; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 745. Unikatowy egzemplarz zachował się w BN.

⁹⁴ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 15 s. 263; Por. Bartel. *Marcin Luter w Polsce* s. 35.

⁹⁵ Janocki. *Janociana* vol. 1 s. 59.

⁹⁶ J. Narzyński. *Bibliographie der polnischen Luther-Literature 1530-1962* s. 190, poz. 251.

⁹⁷ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 240. W Polsce zachowały się trzy egzemplarze tego dzieła – w BCzart oraz w BOs (dwa egzemplarze).

Nie znamy egzemplarza dzieła humanisty śląskiego Macieja Franconiusa († po 1552) *In Lutheranos elegia*⁹⁸ Wzmiankę o nim umieścił Estreicher. Podał ponadto, że elegię tę wytłoczył Florian Ungler w 1529 r. w formie ósemki⁹⁹

Również na gruncie polemiki religijnej powstało dzieło przemyskiego kanonika Stanisława Bylińskiego († 1536) *Defensorium Ecclesiae adversus Laurentium Corvinum Lutheranae haereseos sectatorem editum*, które wydrukował między 9 a 27 marca 1531 r. Maciej Szarfenberg¹⁰⁰ Autor tej rozprawy, po odejściu Andrzeja Krzyckiego z diecezji przemyskiej do Płocka, administrował nią w 1524 r.¹⁰¹ Praca Bylińskiego powstała w rezultacie polemik z humanistą śląskim Wawrzyńcem Korwinem, który w 1522 r. przeszedł na luteranizm¹⁰². Korwin starał się pozyskać dla nowego wyznania przyjaciół, do których należał także autor omawianego dzieła¹⁰³ W treści wspomnianego druku Byliński przedstawił trzy listy Korwina do siebie i ustosunkował się do nich w duchu katolickim, atakując jednocześnie śląskiego humanistę¹⁰⁴ Szczególnie polemizował z Korwinem na temat prymatu papieskiego, autorytetu Kościoła katolickiego, soborów i obyczajów katolickich. Argumenty do swojego dzieła czerpał Byliński z Pisma świętego, Tradycji i autorytetów teologicznych¹⁰⁵

Na gruncie poznańskim wystąpił przeciwko zwolennikowi reformacji, profesorowi Akademii Lubrańskiego, Krzysztofowi Hegendorfowi, magister Grzegorz z Szamotuł († 1541)¹⁰⁶ Wcześniej już na terenie Krakowa zwalczał kult starożytności, a teraz zalecał posłuszeństwo autorytetom, staczając

⁹⁸ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 295; H. Barycz. *Franconius Maciej*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 7. Warszawa 1948-1958 s. 81.

⁹⁹ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 295.

¹⁰⁰ Tamże t. 13 s. 481; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1073; *Polonia Typographica* z. 12: *Maciej Szarfenberg 1527-1547* poz. 79.

¹⁰¹ H. E. Wyczański. *Byliński Stanisław*. W: *Słownik Polskich Teologów Katolickich*. T. 1. Warszawa 1981 s. 263.

¹⁰² T. Grabowski. *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612)*. Kraków 1913 s. 11-12.

¹⁰³ Tamże s. 12.

¹⁰⁴ J. Kwolek. *Byliński Stanisław*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3. Kraków 1937 s. 171.

¹⁰⁵ O czym informuje dalszy ciąg tytułu: *Male de primatu Summi Pontificis Vicarij Christi et de sacrosancta Romana Ecclesia eiusque auctoritate, item de Conciliis sacris, de consuetudinibus ab universali Ecclesia receptis atque orthodoxorum patrum sentiis et factis sencientem*.

¹⁰⁶ A. Weiss. *Studium teologii w Akademii Lubrańskiego*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od odrodzenia do oświecenia*. Cz. 2: *Teologia neoscholastyczna i jej rozwój w akademiach i szkołach zakonnych*. Lublin 1975 s. 36.

boje w obronie scholastyki¹⁰⁷ W 1535 r. Grzegorz wydał dzieło *Anacephaleosis flosculos monogrammos ex progynasmatis (!) Christophori Endorfini selectos complectens*. Druk ukazał się w oficynie typograficznej Floriana Unglera¹⁰⁸ W odezwie do czytelnika autor pisze, że gdy biskup Łatański uczynił go archidiakonem poznańskim, poczytał za powinność swego urzędu przejrzeć książki, których młodzież świecka i duchowna używa w szkołach. Zdało mu się, że znalazł zarzewie herezji w książkach Hegendorfa, i dla uchronienia tejże młodzieży od ukrytego jadu napisał dzieło przeciwko humaniście. Grzegorz cytuje we wspomnianej pracy Arystotelesa, św. Augustyna, św. Grzegorza Wielkiego i Boecjusza, a także odwołuje się do Biblii¹⁰⁹

Krzysztof Hegendorf odpowiedział Grzegorzowi z Szamotuł dziełem wydrukowanym w Wittemberdze w 1536 r. *Galenii Helleborum*, dlatego w tym samym roku archidiakon poznański wydał u Unglera swoją odpowiedź *Vincula Hippocratis ad alligandum caput Christophori Endorfimi (!)*. Dwukrotnie ukazało się tego samego roku¹¹⁰, co niewątpliwie świadczy o jego popularności. Tym razem Grzegorz wprost zarzucił poznańskiemu humaniście, że jego pisma tchną luteranizmem¹¹¹ Hegendorf znów natychmiast, gdyż w tym samym roku, odpowiedział Grzegorzowi w replice *Helleborus novus*, wydrukowanej w Wittemberdze. To dzieło poznańskiego humanisty Grzegorz pozostawił bez odpowiedzi.

Szamotulczyk zajął się także sprawą odpustów w dziele *Sermo de indulgentiis bullaque iubilei pro fabrica ecclesiae cathedralis Vilmensis*, wytłoczonym w 1532 r. przez Floriana Unglera¹¹². W książce tej zaatakował Lutra za jego naukę o odpustach. Cytował wypowiedzi autorytetów dotyczące kary czyścicowej, oświadczając jednocześnie, że papież ma prawo udzielania odpustów.

¹⁰⁷ Grabowski. *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612)* s. 11.

¹⁰⁸ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 30 s. 194; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1127; *Polonia Typographica* z. 12: *Maciej Szarfenberg 1527-1547* poz. 138.

¹⁰⁹ T. Wojak. *Szkice z dziejów reformacji w Polsce XVI i XVII wieku*. Warszawa 1977 s. 21.

¹¹⁰ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 30 s. 200; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1140; *Polonia Typographica* z. 7: *Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536* poz. 159.

¹¹¹ K. Mazurkiewicz. *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (1519-1535). Przyczynek do dziejów rozwoju nauk humanistycznych w Polsce*. Poznań 1921 s. 120-163; S. Kosowski. *Krzysztof Hegendorfin w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu w latach 1530-1535*. „Przewodnik Naukowy i Literacki” 33:1905 s. 251-265 i 332-356.

¹¹² Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 9; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 968.

Grzegorz ponadto omówił grzech lichwy oraz sprawy i obowiązki spowiedników.

Nie znamy dzieła *Liber adversus Lutheri et Zwingli haereses*¹¹³, o którego autorze, Andreasie Faberze Polonusie¹¹⁴, niewiele wiemy. Nie wiadomo nawet, czy pozycję tę wydrukowano w Polsce. Informację o niej zaczerpnięto od Estreichera, który podaje również datę wydania – 1534¹¹⁵

Jan Dantyszek to ceniony i czytany ówczesnie polemista antyprotestancki. Największy wpływ na kształt literacki jego twórczości wywarł Erazm z Rotterdamu. Jego program, antycyceroński i przeciwstawiający się neopoganizmowi, znalazł w Dantyszku gorącego zwolennika¹¹⁶. Akcenty polemiczne wystąpiły z dużym nasileniem już w elegii Dantyszka *Ionas propheta de interiu civitatis Gedanensis*¹¹⁷. Wiemy, że elegia ta powstała w pierwszej połowie czerwca 1535 r. i autor, wraz z listem ze Starogardu datowanym 19 czerwca 1535 r., przesłał ją biskupowi Tomickiemu¹¹⁸. Estreicher podaje, że wydrukowano ją w nieustalanej oficynie typograficznej „po 1535 roku”¹¹⁹. Z opinią Estreichera nie zgadza się Zbigniew Nowak, który uważa, że elegia *Jonasz prorok* ukazała się po raz pierwszy w drukarni poznańskiego impresora Melchiora Neringa w 1577 r. wraz z publicystyczną broszurą Tomasza Samostrzelickiego *Oratio ad Gedanenses*¹²⁰. Ponieważ nie posiadamy egzemplarza tego dzieła z pierwszej połowy XVI wieku, nie jesteśmy w stanie zweryfikować przedstawionych poglądów.

Mocne akcenty polemiczne wystąpiły również w dziele Dantyszka *Carmen paraeneticum ad Constantem Alliopagum*, wydrukowanym w 1539 r. w oficynie typograficznej Hieronima Wietora¹²¹. Poeta obszerny poemat napisał rok wcześniej jako odpowiedź na panegiryk otrzymany od Eustachego Knobelsdorfa, syna burmistrza w Lidzbarku Warmińskim¹²². Panegiryk ten wzbudził w Dantyszku wspomnienie grzechów własnej młodości i stał się okazją do

¹¹³ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 148.

¹¹⁴ Bartel. *Filip Melancton w Polsce* s. 78.

¹¹⁵ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 16 s. 148.

¹¹⁶ Nowak. *Portret renesansowego humanisty* s. 215.

¹¹⁷ Tenże. *Antyreformacyjna elegia Dantyszka o zagładzie Gdańska*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16:1971 s. 5-35.

¹¹⁸ Tamże s. 6.

¹¹⁹ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 15 s. 40.

¹²⁰ Nowak. *Antyreformacyjna elegia* s. 6-7.

¹²¹ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 15 s. 38. W Polsce zachowały się dwa egzemplarze tego dzieła – w BCzart i BJ.

¹²² Nowak. *Portret renesansowego humanisty* s. 256.

sformułowania nauk i przestróg dla pokolenia wchodzącego w życie. Dantyszek w samokrytyce jest bezlitosny. Już na początku utworu nawiązuje do biblijnej przypowieści o synu marnotrawnym. Młodemu przyjacielowi zaleca wierność religii katolickiej i unikanie nowinek religijnych, ostrzega przed reformacją. W ostrych słowach zaprawionych satyrą uderza w podstawową tezę Lutra o usprawiedliwieniu przez wiarę. Z oburzeniem pisze o pogardzaniu przez reformatorów pismami Ojców Kościoła, o odrzuceniu kultu świętych. Upadek obyczajów – według niego – to nic innego, jak odejście od religii katolickiej. Przestrzega ponadto przyjaciela przed czytaniem heretyckich ksiązek. Duchownym protestanckim zarzuca uprawianie nierządu, zachłanność na majątek, rabowanie dóbr kościelnych, życie nad stan, miotanie obelg i potwarzy na papieża i hierarchię katolicką, pijaństwo i obżarstwo. Tak mocno satyryczny obraz protestanckiego pastora w polskim piśmiennictwie pojawił się po raz pierwszy¹²³

Przeciwko Filipowi Melanchtonowi wystąpił kanonik lwowski i profesor Akademii Krakowskiej Andrzej Lubelczyk († ok. 1556). Jego dzieło *Tumultuaria responsio in libellum Philippi Melanchtonis de Ecclesiae autoritate ex veterum scriptis impie aeditum* wydrukował Jan Halicz w 1540 r.¹²⁴ Lubelczyk broni w tym dziele autorytetu Kościoła katolickiego, jako wywodzącego się bezpośrednio od Chrystusa i apostołów, co udowadnia na podstawie dekretów i przebiegu pierwszych soborów powszechnych oraz starożytnych autorów teologicznych. Książka ta została napisana w formie listu do kasztelana przemyskiego Mikołaja Odnowskiego, który przesłał Andrzejowi dzieło Melanchtona do oceny. Niemiecki reformator – według polskiego polemisty – wcale nie jest oryginalny, ponieważ gardząc kapłanami katolickimi, naśladuje Hieronima z Pragi. Lubelczyk zaznacza, że pragnie również wystąpić przeciwko protestantom, jak to uczynili Stanisław Hozjusz i Marcin Kromer¹²⁵

Dobro Rzeczypospolitej miał na uwadze Mateusz z Kościana pisząc książkę polemiczną w obronie tradycyjnego Kościoła *Cohortatio sarmaticarum ecclesiarum ad antiquae et avitae religionis observationem*. Dzieło to zostało wyłócone w oficynie typograficznej Hieronima Wietora w marcu 1543 r.¹²⁶

¹²³ Tamże s. 259.

¹²⁴ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 21 s. 429. Książka zachowała się w BCzart, BK, BOs, BSN.

¹²⁵ Karta B₂. Por. S. B o d n i a k. *Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556)*. „Reformacja w Polsce” 3:1924 s. 200-217.

¹²⁶ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 14 s. 430; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1207.

Mateusz z Kościana, penitencjarz krakowski, swoją pracę zadedykował biskupowi Piotrowi Gamratowi. Typograf umieścił w dziele *Bogurodnicę* wraz z łacińskim komentarzem¹²⁷ Na dwóch ostatnich kartach znajdują się też dwa drzeworyty, z których jeden przedstawia św. Stanisława ze Szczepanowa. Mateusz nawołuje w książce do wierności nauce przekazanej przez Wojciecha i Stanisława jako głównych patronów, mistrzów i uczonych naszego królestwa i narodu. Uważa, że w *Bogurodnicy* św. Wojciech przekazał naszemu narodowi swój katechizm i swój testament, który zawiera w sobie taką samą wiarę, jakiej i teraz Kościół katolicki naucza¹²⁸

Przeciw Ambrozemu Moibanowi, pastorowi wrocławskiemu, wystąpił Michał Hillebrand, franciszkański zakonnik rodem ze Śląska († 1550). Jego *Epistola [...] adversus Ambrosium Moibanum praetensum Divae Elisabeth ecclesiae in Vratislav parochum blasphemantem atque damnantem salubres ecclesiae orthodoxae ceremonias, benedictiones ac consecrationes* została wydrukowana przez Hieronima Wietora 6 stycznia 1542 r.¹²⁹ Autor skoncentrował się szczególnie na zagadnieniu Eucharystii. Pisał do biskupa wrocławskiego Baltazara z Promnicy, że Moiban najbardziej przyczynia się do propagowania herezji luterkańskiej, zaszczepia w młodych nasiona herezji, zwłaszcza odrzucając Mszę świętą pojmowaną po katolicku. Moiban bowiem napisał książkę podważającą sens różnych ceremonii kościelnych, dlatego w dalszej części swej rozprawy Hillebrand przedstawił zagadnienia związane z ceremoniami kościelnymi i różnego rodzaju błogosławieństwami. Była to odpowiedź na *Epistola Domini Moibani [...] de consecratione palmarum et aliis ceremoniae ecclesiasticis* wydrukowanej przez Winklera w 1541 r.¹³⁰

25 stycznia 1542 r. Hillebrand wydał – prawdopodobnie u Hieronima Wietora – następną swą książkę polemiczną, zatytułowaną *Apology oder Schuetz Rede wider die Secten so zu unsern gezeinten erstanden*¹³¹. Impresor nie podał na druku swego nazwiska. Estreicher nie odnotowuje tego dzieła. Hillebrand

¹²⁷ Karty B₃–B₇.

¹²⁸ J. Fijałk. *Przekłady pism św. Grzegorza z Nazjanzu w Polsce. Studium o patrystyce naszej*. „Polonia Sacra” 1:1918 s. 47.

¹²⁹ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 18 s. 197; por. J. Sofner. *Der Minorit Fr. Michael Hillebrand aus Schweidnitz*. Breslau 1885; Kiełar. *Klasztory dominikańskie na Śląsku* s. 562 i 575; Rechowicz. *Teologia pozytywno-kontrowersyjna* s. 49-50. Egzemplarze zachowały się w BJ, BOs, BSWł, Bibliotece Głównej Uniwersytetu im. Mikołaja Kopernika w Toruniu (BUT), BUWr.

¹³⁰ M. Burbianka. *Andrzej Winkler – drukarz wrocławski XVI wieku*. „Roczniki Biblioteczne” 4:1960 z. 3-4 poz. 19. Jedyne egzemplarze przechowuje w swoich zbiorach BUWr.

¹³¹ Zachowały się dwa egzemplarze – w BSN i BUT.

napisał tę pracę przeciwko różnym sektom, które pojawiły się w Rzeczypospolitej, a szczególnie na Śląsku¹³²

W 1546 r. do polemiki przeciwko Marcinowi Lutrowi włączył się także znany polski humanista Stanisław Orzechowski. Uczynił to dziełem *Pro Ecclesia Christi*, wydrukowanym przez Hieronima Wietora po 1 lutego 1546 r.¹³³ Orzechowski napisał je jako odpowiedź na książkę Marcina Lutra (niedrukowaną w Polsce) *Adversus papatum Romae a sathana fundatum*. Utwór *Pro Ecclesia Christi* skierował polski humanista do biskupa krakowskiego Samuela Maciejowskiego. Pisał, że moralny upadek kleru daje sposobność do wystąpień reformacyjnych. Należy więc koniecznie zadbać o poprawę obyczajów duchowieństwa i o obowiązkowość stanu duchownego. Kłamstwem zaś jest – zdaniem Orzechowskiego – to, co rozgłasza się w Wittemberdze, że Kościół ożył dopiero po wystąpieniu Marcina Lutra. Przeczy temu wiara Kościoła wschodniego, która nie odbiega od zachodniego; przeczy charakter wiary rzymskiej, potwierdzanej powagą wieków. Lutra zaś popierają wrogowie praw, przygotowujący drogę Turkom. Prymatu papieskiego broni wiele argumentów, jego upadek w Kościele wschodnim spowodowały nie różnice doktrynalne, a tylko chęć panowania i zuchwałość cechująca Greków¹³⁴

Na potwierdzenie powyższych zdań Orzechowskiego impresor zamieścił na ostatniej, osiemdziesiątej karcie wiersz przyjaciela humanisty przemyskiego Jakuba Przyłuskiego *Jessovius Polonus Martinum Lutherum ad sarciendam concordiam Ecclesiae Christi hortatur*, w którym boleje nad rozbiem Kościoła Chrystusowego poprzez wystąpienie Marcina Lutra i zachęca wszystkich chrześcijan do zgody¹³⁵

Nie mamy w polskich bibliotekach ciekawego druku Jana Leopolda z 1549 r. *De matrimonio neque valido inter catholicos et haereticos*. Estreicher nie zna miejsca wydania tej książki¹³⁶, poruszającej dość istotny wówczas problem małżeństw mieszanych między wyznawcami starego i nowego Kościoła.

¹³² Katalog Centralny dzieło to podaje jako wydrukowane przez Wietora, opatrując jednak tę informację znakiem zapytania.

¹³³ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 23 s. 449; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 2241; por M. Czapska. *Polemika religijna pierwszego okresu reformacji w Polsce*. „Reformacja w Polsce” 19:1928 s. 20-22; Grabowski. *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612)* s. 34; J. Starna ws ki. *Wstęp do: S. Orzechowski. Wybór pism*. Wrocław 1972 s. XIII-XIV

¹³⁴ Karty E₂ i H₃. Bardzo szeroko problemy te opisuje A. Kaim (*Idea zjednoczenia Kościoła w pismach Stanisława Orzechowskiego*. Lublin 1998 [mps KUL]).

¹³⁵ B. Ulanowski. *Jakób Przysluski i jego statut*. „Reformacja w Polsce” 2:1922 s. 245.

¹³⁶ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 21 s. 183.

Do połowy XVI wieku książki polemiczne omawiające w miarę całościowo sporne zagadnienia ukazywały się w języku polskim niezwykle rzadko, a ponadto dopiero pod koniec omawianego okresu. Anonimowy apologeta w 1545 r. wydrukował u Heleny Unglerowej *Księgi probowane przez doktory i ludzie nauczone Kościoła rzymskiego, które są na troje rozdzielone*¹³⁷ Autor prostym językiem w formie pytań i odpowiedzi omówił w nich trzy zagadnienia: Kościół katolicki, Pismo święte oraz wiara i moc dobrych uczynków. Na końcu poruszył jeszcze problem wolnej woli człowieka. Jest to utwór bardzo szczegółowy, podzielony aż na 334 rozdziały. Anonimowy autor czerpał argumenty z Pisma świętego i Tradycji, zwłaszcza z wypowiedzi św. Augustyna i Boecjusza. Jak sam powiada, tę książkę napisał przeciwko teologowi protestanckiemu Andrzejowi Samuelowi¹³⁸ Wskazywał, że Samuel jest prostakiem, pozornym mędrcom, wrogiem Kościoła katolickiego. Stwierdza: „Kościół takowego wszystkiego nie cierpi, albowiem ten węzeł diabeł na sobie ma, od pierwszego grzechu swego, iż wszędzie gdzie jest, musi znak grzechu swego ukazać, iż tego nie widzimy, wszak wiedz, według wszystkich pism, iż grzech rozum i oczy zakrywa. A bywa też jeden diabeł chytrzy niż drugi, ale to musi być prostak, co się Samuel jego tłumaczem uczynił”¹³⁹ Tadeusz Grabowski surowo ocenia tego apologetę, uważając, że ze względu na nieporadny język jego dzieło szybko ulegnie zapomnieniu¹⁴⁰ Opinia ta jednak wydaje się zbyt surowa, ponieważ była to pierwsza tego rodzaju książka w języku polskim, wykładająca poruszane liczne zagadnienia teologiczne w miarę kompletnie.

Drugą książką wydrukowaną w języku polskim, zawierającą liczne zagadnienia teologiczne była praca Stanisława Morawickiego ze Szczodrkowic († 1556) zatytułowana *Rozmowa nowa, niektorego pielgrzyma z gospodarzem o niektórych ceremoniach kościelnych [...] przeciw luteranom i inszym przeciwnikom wiary krześcijańskiej*¹⁴¹ Morawicki zadedykował swoje dzieło Andrzejowi Tęczyńskiemu, wojewodzie lubelskiemu. Po dedykacji następuje wiersz, w którym autor wyjaśnia, że tę książkę „dla prostych ludzi, a zwłaszcza nad pismem świętym, albo w ustawicznym pisma czytaniu się nieobracającym

¹³⁷ Tamże t. 20 s. 436. Zachowały się dwa egzemplarze – w BK i BUWr.

¹³⁸ Zob. J. W a r m i ń s k i. *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*. Poznań 1906. Autor nie wspomina o tym dziele. Por. H. B a r y c z. *U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1:1956 s. 17.

¹³⁹ Karta B₂.

¹⁴⁰ G r a b o w s k i. *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612)* s. 17.

¹⁴¹ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 30 s. 224; W i e r z b o w s k i. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1266. Jedyne egzemplarz przechowuje w swoich zbiorach BK.

uczynił, przeciwko Lutery anomalie, bo odszczepieńcom i naśmiewcom wiary”¹⁴². Autor wprowadził w swoim dziele prawomyślnego pielgrzyma dialogującego z gospodarzem zajazdu, który skłania się ku reformacji. Obrona wiary przez pielgrzyma wpłynęła pozytywnie na gospodarza, uświadamiając mu zło nowinek reformacyjnych. Pielgrzym w dialogu bronił ceremonii i dogmatów katolickich, takich jak: istnienie czyśćca, potrzeby dobrych uczynków do zbawienia, wstawiennictwo świętych, Eucharystia pojmowana po katolicku itp. Występuje jednak także przeciwko złemu postępowaniu części duchowieństwa katolickiego, któremu zarzuca zaniedbywanie swoich obowiązków. Autor traktatu wykazał się dużą znajomością Pisma świętego i dzieł św. Augustyna. Powołując się na nie, pielgrzym spokojnie odpowiada gospodarzowi. Przyznaje, że obyczaje duchowieństwa są złe, lecz wynikają z popierania przez szlachtę schlebających jej plebanów. Nakazuje jednak szanować kapłanów ze względu na ich godność. Stanisław Morawicki nie wymienił imienia swego adwersarza, ale można przypuszczać, że mówiąc o pisarzu królewieckim myślał o Janie Seklucjanie¹⁴³

Rozprawę o dysputach teologicznych można zakończyć znamienym, jedynym tego rodzaju dziełkiem wydanym w Polsce do połowy XVI wieku, którego autor – bliżej nieznanymi Mikołaj Prudentius – sprowadza polemikę do problemu nawrócenia i życia wiarą, a nie dyskutowania o niej. Jego książkę na ten temat *Restitutio doctrinae Christianae ad pristinae et primae Ecclesiae Christi sensum [...] in huius temporis de religione controversias* wydrukował w Krakowie Maciej Szarfenberg w 1545 r.¹⁴⁴ Na karcie tytułowej typograf zamieścił drzeworyt przedstawiający w wieńcu łóżko, w którym leży chory człowiek, a pod nim cytat z Listu św. Pawła do Efezjan (2, 4-5): „Deus, qui dives est in misericordia, propter nimiam charitatem suam qua dilexit nos cum essemus mortui peccatis, convivificavit nos in Christo, cuius gratia salvati estis”. Jest to rozprawka o Bożym miłosierdziu i o odpuszczeniu grzechów. Autor atakuje tych, którzy nie doceniają sakramentu pokuty, pragnie oczyścić i uchronić Kościół założony przez Chrystusa. Już na pierwszej karcie wstępu mówi: „Cum cuilibet in vocatione sua sit laborandum, mei maxime putavi officii, ut Ecclesiam, a Deo vocatus, ab his disputationum praestigiis ad puram doctrinam, a Christo optimo et apostolis traditam, revocarem”¹⁴⁵

¹⁴² Stanisław ze Szczodrkowic. *Rozmowa pielgrzyma z gospodarzem o niektórych ceremoniach kościelnych (1549)*. Ed. Z. Celichowski Kraków 1900.

¹⁴³ Warmiński. *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan* s. 236; por. Grabowski. *Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612)* s. 19-20.

¹⁴⁴ Estreicher. *Bibliografia polska* t. 25 s. 323; Wierzbowski. *Bibliographia polonica XV ac XVI sec.* poz. 1232.

¹⁴⁵ Karta A₂.

W tym samym tonie utrzymane jest też dziełko *Paraenesis christiana ex incorruptis divinorum litterarum monumentis quomodo in illis orbis christiani procellis, divinum numen iratum, vera poenitentia ac supplicibus praecibus placandum sit*. Autorem „napomnienia” był wspomniany już śląski humanista Maciej Franconius, a wydrukowała je Barbara Wietorowa w 1549 r.¹⁴⁶ Książka zawiera żądanie odnowy wiary i obyczajów wszystkich chrześcijan. Nawołuje do pokuty i zadośćuczynienia za popełnione grzechy, które w tym czasie prowadzą do rozbicia Kościoła Chrystusowego. Autor wierzy jednak w pokonanie wszystkich trudności i ponowne zjednoczenie chrześcijan.

Na podstawie omówionych druków można zauważyć, że w początkowym okresie reformacji w całą polską literaturę kontrreformacyjną wydrukowano w Krakowie. Najwięcej książek przeciw protestantom wytłoczył Hieronim Wietor. Jednakże w latach 1517-1550 każdy krakowski typograf drukował antyprotestanckie pisma. Część tych druków cieszyła się dużą popularnością. Na pierwszym miejscu należy wymienić Erazma z Rotterdamu, ponieważ tłoczono nie tylko jego książki teologiczne przeciw Marcinowi Lutrowi, ale także wielu innych autorów przyznawało się do wpływu Wielkiego Holendra na swą twórczość. Do Erazma odwoływali się w swych dziełach polemicznych tacy autorzy jak: Andrzej Krzycki, Jan Dantyszek, Stanisław Hozjusz i inni. Zdużmiewa różnorodność gatunków literackich, tematyki i treści książek polemicznych wytłoczonych w Polsce.

Zainteresowania polskich polemistów antyprotestanckich w początkowym okresie reformacji ograniczały się do zagadnień obrzędowości kultycznej, prywatnego życia hierarchii, stosunków społeczno-kościelnych oraz widzialnej struktury Kościoła, a także sakramentów¹⁴⁷ Jeśli idzie o próby całościowych ujęć problematyki kontrowersji w Polsce, to na uwagę zasługują dwie prace rodzimych katolickich polemistów, mianowicie *Księgi probowane przez doktory i ludzie nauczone Kościoła rzymskiego oraz Rozmowa nowa, niektorego pielgrzyma z gospodarzem o niektórych ceremoniach kościelnych*. Omawiają sporne zagadnienia w miarę całościowo. Pisma zajmujące się ścisłymi problemami teologicznym, zwłaszcza sporami antytrynitarnymi, tłoczono w Polsce dopiero w drugiej połowie XVI wieku.¹⁴⁸

¹⁴⁶ E s t r e i c h e r. *Bibliografia polska* t. 16 s. 296.

¹⁴⁷ P o r. C z a p s k a. *Polemika religijna pierwszego okresu reformacji w Polsce* s. 3-10.

¹⁴⁸ J. M i s i u r e k. *Spyry chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*. Lublin 1984 s. 23.

BIBLIOGRAFIA

- B a r t e l O.: Marcin Luter w Polsce. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 7:1962.
- B a r y c z H.: Franconius Maciej. W: Polski Słownik Biograficzny. T. 7. Warszawa 1948-1958.
- B a r y c z H.: U kolebki małopolskiego ruchu reformacyjnego. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 1:1956.
- B a z y d ł o J.: Ferreri Zaccaria. W: Encyklopedia Katolicka. T. 5. Lublin 1989 kol. 144.
- B e n z i n g J.: Lutherbibliographie verzeichnis der gedruckten Schriften Martin Luthers bis zu dessen Tod. Baden-Baden 1966.
- B o d n i a k S.: Marcin Kromer w obronie Kościoła (1542-1556). „Reformacja w Polsce” 3: 1924 s. 200-217.
- B o r z y s z k o w s k i M.: Materiały do twórczości poetyckiej i działalności wydawniczej Stanisława Hozjusza w latach 1522-1548. „Studia Warmińskie” 7:1970.
- B o r z y s z k o w s k i M.: Mikołaj Kopernik i Tidemann Giese. „Studia Warmińskie” 9:1972.
- B u r b i a n k a M.: Adam Dyon i Kasper Lybisch – wrocławscy drukarze reformacyjni. „Roczniki Biblioteczne” 5:1961 z. 1-4. Bibliografia druków Lybischa.
- B u r b i a n k a M.: Andrzej Winkler – drukarz wrocławski XVI wieku. „Roczniki Biblioteczne” 4:1960 z. 3-4.
- C h a n t r a i n e G.: Erasme et Luther libre et serf arbitre. Etude historique et théologique. Paris 1981.
- C o p p e n s J.: Scrinium Erasmianum. T. 1. Leiden 1969.
- C z a p s k a M.: Polemika religijna pierwszego okresu reformacji w Polsce. „Reformacja w Polsce” 19:1928.
- C z e r n i a t o w i c z J., M a z u r C z.: Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne. T. 1: XV-XVIII w. Cz. 1: Autorzy i teksty. Lublin 1978.
- D e n z i n g e r H., S c h ö n m e t z e r A.: Enchiridion symbolorum et declarationum de rebus fidei et morum. Barcinone-Friburgi Brisgoviae-Romae 1977³⁶.
- D o l a n J. P.: The Influence of Erasmus, Witzel and Cassander in the Church Ordinances and Reform Proposals of the United Duches of Cleve. Münster 1958.
- Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. T. 1: Małopolska. Cz. 1: Wiek XV-XVI. Oprac. D. Bacewiczowa, H. Bułhak, A. Kawecka-Gryczowa i in. Wrocław 1983
- D y l J.: Synod prowincjalny w Łowiczu w 1556 roku. Lublin 1981 (mps KUL).
- E s t r e i c h e r K.: Bibliografia polska. T. 1-34. Kraków 1870-1951 (przedruk: Kraków 1977).
- F i j a ł e k J.: Mahnschreiben des papstlichen Legates in Polen Zacharias Ferreri an Martin Luther. „Historisches Jahrbuch” 15:1894.
- F i j a ł e k J.: Przekłady pism św. Grzegorza z Nazjanzu w Polsce. Studium o patrystyce naszej. „Polonia Sacra” 1:1918.
- F i j a ł e k J.: Z dziejów humanizmu w Polsce. „Pamiętnik Literacki” 1:1902 z. 3.
- G r a b o w s k i T.: Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI (1536-1612). Kraków 1913.
- H e n t z e W.: Kirche und kirchliche Einheit bei Desiderus Erasmus von Rotterdam. Paderborn 1974.
- H u i z i n g a J.: Erasmus and the Age of Reformation. London 1957.
- H u i z i n g a J.: Erazm. Warszawa 1964.
- J a n o c k i J. D.: Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecentumque memoriae miscellae. Vol. 1. Varsoviae 1776.

- Janocki J. D. *Janociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecentumque memoriae miscellae*. Vol. 3. Varsoviae 1819.
- Jocher A.: *Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie*. T. 1-3. Wilno 1840-1857.
- Kaim A.: *Idea zhednoczenia Kościoła w pismach Stanisława Orzechowskiego*. Lublin 1998 (mps KUL).
- Kielar P.: *Klasztory dominikańskie na Śląsku w czasie reformacji*. W: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*. T. 1. Warszawa 1975.
- Kossowski S.: *Krzysztof Hegendorfin w Akademii Lubrańskiego w Poznaniu w latach 1530-1535*. „Przewodnik Naukowy i Literacki” 33:1905 s. 251-265 i 332-356.
- Kwolek J.: *Byliński Stanisław*. W: *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3. Kraków 1937 s. 171.
- Lubik A.: *Cano Melchior*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 2. Lublin 1985 kol. 1315.
- Mazurkiewicz K.: *Początki Akademii Lubrańskiego w Poznaniu (1519-1535)*. Przyczynek do dziejów rozwoju nauk humanistycznych w Polsce. Poznań 1921.
- Miastkowski K.: *Piotr Rydzyński i jego polemika z Hessem*. „Przegląd Kościelny” 7:1905 s. 241-248, 321-333; 8:1906 s. 1-15, 387-392, 421-436.
- Misiurek J.: *Spory chrystologiczne w Polsce w drugiej połowie XVI wieku*. Lublin 1984.
- Nowak Z.: *Antyreformacyjna elegia Dantyszka o zagładzie Gdańska*. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 16:1971 s. 5-35.
- Nowak Z.: *Jan Dantyszek. Portret renesansowego humanisty*. Wrocław 1982.
- Piekarski K.: *Katalog Biblioteki Kórnickiej*. T. 1: *Polonica XVI wieku*. Kórnik 1929.
- Pleuger Ch.: *Der humanistische Reformkatholizismus am Beispiel der Auseinandersetzung zwischen Martin Luther und Georg Witzel*. [Bmw.] 1980.
- Plezia M.: *Najstarsza poezja polsko-łacińska (do połowy XVI wieku)*. Wrocław 1952.
- Polonia Typographica saeculi sedecimi*. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 4: *Jan Haller 1505-1525*. Oprac. H. Kapeliś. Wrocław 1962.
- Polonia Typographica saeculi sedecimi*. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich – XVI stulecia. Z. 5: *Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536*. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1964.
- Polonia Typographica saeculi sedecimi*. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 7: *Druga drukarnia Floriana Unglera 1521-1536*. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1970.
- Polonia Typographica saeculi sedecimi*. Zbiór podobizn zasobu drukarskiego tłoczni polskich XVI stulecia. Z. 12: *Maciej Szarfenberg 1527-1547*. Oprac. H. Bułhak. Wrocław 1981.
- Rechowicz M.: *Teologia pozytywno-kontrowersyjna*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2. Cz. I. Lublin 1975.
- Rhode A.: *Geschichte der Evangelischer Kirche in Polen*. Würzburg 1956.
- Ritter G.: *Luther. His Life and Work*. New York 1964.
- Schubert F.: *Polens Kampf gegen Luther*. Posen 1940.
- Soffner J.: *Der Minorit Fr. Michael Hillebrand aus Schweidnitz*. Breslau 1885.
- Starnawski J.: *Wstęp do: Stanisław Orzechowski. Wybór pism*. Wrocław 1972 s. XIII-XIV.
- Ulanowski B.: *Jakób Przysluski i jego statut*. „Reformacja w Polsce” 2:1922.
- Warmiński J.: *Andrzej Samuel i Jan Seklucjan*. Poznań 1906.
- Weiss A.: *Studium teologii w Akademii Lubrańskiego*. W: *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2. Cz. 2. Lublin 1975.
- Wierzbowski T.: *Bibliographia polonica XV ac XVI sec*. Varsoviae 1889-1894.
- Wojak T.: *Szkice z dziejów reformacji w Polsce XVI i XVII wieku*. Warszawa 1977.
- Wojtyśka H. D.: *Archinto*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 1. Lublin 1985 kol. 875.

Wojtyśka H. D.: Papiestwo – Polska. Lublin 1977.

Wyczański H. E.: Byliński Stanisław. W: Słownik Polskich Teologów Katolickich. T. 1. Warszawa 1981.

Ziński H.: Początki reformacji na Warmii. „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 3:1957.

THE FIRST THEOLOGICAL WORKS PRINTED IN KRAKOW AND WRITTEN BY FOREIGN AND POLISH ANTI-PROTESTANT POLEMICISTS

S u m m a r y

As early as the initial period of the Reformation, Polish typographic printing houses started to bring out books which propagated the doctrines of the reformers, as well as those which were against them. It was the invention of print that made it possible for new ideas to be spread, and it made possible the defence of the Catholic faith.

Until mid-16th century all the printed editions of foreign and Polish theological works written by anti-Protestant polemicists appeared in Krakow. In other centres, literature of that kind was printed after 1550. The largest number of works in Krakow was made in Hieronim Wietor's, and then in Maciej Szarfenberg's printing houses.

After Martin Luther's public exposition in 1517, initially there would appear books written by foreign authors. One should mention here Erasmus, who was equally well-known in Poland as in other parts of Europe. His learned studies *De libero arbitrio* or *Hyperaspistes diatribae* were printed in Krakow soon after the original had been edited. The studies written by Vio Kajetan and John Eck, a professor of Ingolstadt University, were also printed. John Eck was well-known because of his participation in the Lipsk debate against Andreas Karlstadt and Martin Luther.

There was also a number of theological books written by Polish authors, and printed either in Latin or Polish, although in the beginning the classical language was preferred. We find here the following authors: Stanisław Bieliński, Grzegorz of Szamotuły, Jan Dantyszek, Michał Hillebrand, Andrzej Krzycki, Mateusz of Kościan, Stanisław Orzechowski, Stanisław Morawicki of Szczodrkowice. The latter edited a book in Polish entitled *Rozmowa nowa, niektorego pielgrzyma z gospodarzem o niektórych ceremoniach kościelnych* [A New Conversation Between a Pilgrim and a Landlord about Some Church Ceremonies]. Apart from that work in the Polish language, there appeared an anonymous book entitled *Księgi probowane przez doktory i ludzie nauczone Kościoła rzymskiego* [Books Tested by Doctors and Learned People of the Roman Church].

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: piśmiennictwo teologiczne, dzieje i kultura edytorska w Polsce, polemika z protestantyzmem.

Key words: theological writings, history and editorial culture in Poland, polemics with Protestantism.